

Історія

УДК [351.861:351.864:32.019.5] (477) “1991/1995”

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17994673>

**Оборонно-промисловий комплекс у суспільно-політичному дискурсі
України першої половини 1990-х років**

Володимир Старка,

доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Сергій Підшибякін,

доктор філософії, підполковник,
Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9163-9886>

Прийнято: 04.12.2025 | Опубліковано: 20.12.2025

***Анотація.** У даній науковій статті розглянуто та проаналізовано місце і роль оборонно-промислового комплексу у суспільно-політичному дискурсі України першої половини 1990-х років. Простежено значення ОПК у контексті пострадянської трансформації відновленої Української держави, економічної кризи та становлення пріоритетів національної безпеки. Показано, що ОПК у публічних висловлюваннях політиків, парламентських*

дебатах та діяльності Кабінету міністрів України поставав з одного боку як стратегічний ресурс національної безпеки, а з іншого як непосильний тягар радянського минулого для бюджету молодій державі, яка перебудовувала економіку на ринкові відносини. З'ясовано, що суспільно-політичний дискурс формувався у руслі низки інколи протилежних векторів: від конверсії підприємств ОПК та експорту озброєнь як єдиного джерела швидких валютних надходжень, до ризиків деіндустріалізації та зниження рівня обороноздатності в умовах безпекових викликів. Звернена увага і на присутню риторичку щодо приватизації підприємств ОПК, збереження їх у державній власності й проблеми фінансування оборонного замовлення. З'ясовано, що у своїй більшості політичні сили розглядали ОПК не як довгостроковий інструмент модернізації держави, а радше як важкий спадок тоталітарного минулого, що відображалось на кризовому стані галузі та подальшому зниженні технологічного потенціалу. Зроблено висновки про те, що відсутність державної стратегії розвитку ОПК, політична фрагментарність парламенту та, у своїй більшості, декларативність програм Кабінету міністрів України поглибили кризові явища в оборонній промисловості, що існувала між ідеєю забезпечення національної безпеки та хронічною нестачею фінансування.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, національна безпека; конверсія, державотворчі процеси, військове виробництво, озброєння і військова техніка, суспільно-політичний дискурс.

The defense-industrial sector in the socio-political discourse of Ukraine in the first half of the 1990s

Volodymyr Starka,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Ukraine,
Archaeology and Special Branches of Historical Studies,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

Serhii Pidshybiakin,

Doctor of Philosophy (PhD), Lieutenant Colonel
Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9163-9886>

Abstract. *This scholarly article examines and analyzes the place and role of the defence-industrial complex in the socio-political discourse of Ukraine during the first half of the 1990s. The significance of the defence-industrial complex is traced within the context of the post-Soviet transformation of the restored Ukrainian state, the economic crisis, and the formation of national security priorities. It is demonstrated that in public statements by politicians, parliamentary debates, and the activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the defence-industrial complex was constructed, on the one hand, as a strategic resource of national security and, on the other, as an excessive burden inherited from the Soviet past for the budget of a young state transitioning to market-based economic relations.*

It is established that the socio-political discourse evolved along several, at times contradictory, vectors: from the conversion of defence enterprises and the export of armaments as the only source of rapid foreign currency revenues, to concerns over deindustrialisation and the decline of defence capability amid potential security challenges. Attention is also paid to the prevailing rhetoric

surrounding the privatisation of defence enterprises, their retention under state ownership, and the chronic issues of financing the state defence order. The study reveals that most political forces tended to perceive the defence-industrial complex not as a long-term instrument of state modernisation, but rather as a heavy legacy of the totalitarian past, which contributed to the sector's crisis and further erosion of its technological potential.

The article concludes that the absence of a coherent state strategy for the development of the defence-industrial complex, parliamentary political fragmentation, and the largely declarative nature of the programmes of the Cabinet of Ministers of Ukraine deepened the crisis in the defence industry, which remained trapped between the imperative of ensuring national security and persistent underfunding.

Keywords: *defense-industrial complex; national security; conversion; state-building processes; military production, arms and military equipment, socio-political discourse.*

Постановка проблеми. Із розпадом Радянського Союзу та відновленням своєї державності Україна успадкувала один із найбільших у Європі сегментів військового виробництва. Державні структури пострадянської республіки фактично стали правонаступниками колишніх республіканських міністерств і не володіли належним досвідом для управління оборонно-промисловим комплексом (далі – ОПК) незалежної держави. Відсутність узгодженої та цілісної стратегії реформування підприємств галузі, а також різні візії політичних сил на майбутній розвиток держави створювали дисбаланс між потенціалом і реальними можливостями. Впродовж першої половини 1990-х років реформа та розвиток ОПК поєднували в собі економічні, безпекові та ідентифікаційні виміри. Ця тема охоплювала не лише публічні дебати, але й конфігурацію уявлень, аргументів

і політичних практик, у межах яких парламент, уряд, директори підприємств визначали майбутнє ОПК та його місце у державному будівництві. Самі ж суспільно-політичні дискусії розгорталися між прагненням зберегти технологічний базис і страхом перед економічним колапсом, між бажанням забезпечення національної безпеки та хронічною нестачею грошей для реформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Станом на сьогодні українська історіографія розвитку українського ОПК у перші роки відновлення незалежності гідно представлена науковими студіями В. Горбуліна [1], В. Бадрака [2, 3], Р. Бондарчука [4], О. Сальнікової [5], О. Куцьки [6], О. Кам'янецької [7], В. Бегми [8], А. Шевцова [9]. Більшість із дослідників розглядали питання функціонування військово-промислового комплексу у непростих умовах після розпаду Радянського Союзу, системно описавши хаотичні процеси перехідної доби та сформувавши потужний фундамент для розуміння трансформацій українського ОПК. Науковий доробок зазначених авторів дозволяє сформувати не фрагментарне, а цілісне бачення ключових технологічних, організаційних і економічних викликів у секторі безпеки та оборони. Поза тим, цілком очевидно, що наявні студії були сконцентровані на техніко-економічних параметрах галузі, тоді як політичний вимір, що полягав у боротьбі інтересів, конкуренції еліт, дискурсивних моделях легітимації рішень, залишався поза увагою дослідників. Це створило відчутну прогалину між економічними описами й реальними механізмами формування державної політики у секторі безпеки й оборони та розвитку вітчизняного ОПК.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Поза увагою науковців залишилось дослідження суспільно-політичного дискурсу стосовно ОПК та його впливу на формування системи національної безпеки України. Відповідно, постає потреба у переосмисленні того, як суспільно-

політичний дискурс не лише супроводжував, а формував можливості та межі розвитку українського ОПК.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті. Метою статті є комплексний аналіз того, як ОПК був репрезентований у суспільно-політичному дискурсі першої половини 1990-х років та яким чином ці уявлення впливали на формування державної політики у сфері безпеки й промисловості. Такий аналіз щодо питань ОПК дає можливість зрозуміти, як невизначеність і брак інституційної спроможності сформували стратегічні обмеження, які Україна відчувала впродовж наступних десятиліть. Дослідження спрямоване на виявлення ключових наративів, що визначали сприйняття ОПК у політичному просторі. Стаття також має на меті проаналізувати роль парламентських дискусій у формуванні образу ОПК як стратегічного ресурсу або як проблемного спадку.

Виклад основного матеріалу. До початку 1990-х років на території Української РСР функціонувала понад третина підприємств розгалуженого радянського ОПК, інтегрованих у жорстко централізовану союзну систему управління, що не передбачала автономії республіканських органів у керівництві підприємствами. Поряд із залученістю в «оборонку» СРСР до 45% від загальної кількості працюючого населення, в Українській РСР фактично не було замкнених циклів виробництва продукції ОПК, а їх питома вага оцінювалася в 18–20% від загальносоюзного рівня. В Україні випускали 17% продукції ОПК, стабільно працювали 1840 підприємств та дослідницьких центрів, які охоплювали близько 2,7 млн. людей [10]. У той же час до республіканського бюджету з усіх відрахувань до союзного «центру» поверталось лише 10% [11]. За іншими даними, на 3594 підприємствах ОПК, які підпорядковувалися семи машинобудівним і дев'яти оборонним загальносоюзним міністерствам, працювали близько 3 млн осіб [12]. У той же

час сам Київ не мав усієї повноти інформації щодо фінансування підприємств ОПК, їхньої продукції та експортних контрактів.

Обрана на перших альтернативних виборах 1990 року Верховна Рада Української РСР XII скликання, більш відома нині як Верховна Рада України I скликання, стала відображенням перехідного характеру пізньорадянського суспільства та об'єднала широкий спектр політичних акторів з різною візією на перспективи розвитку Української РСР. Сформований з представників партійної номенклатури «групі 239» (парламентській більшості) протистояла демократична опозиція національно-демократичного табору, об'єднана в Народну Раду. Для більшості парламентаріїв очевидною була важливість ОПК як чинника для забезпечення економічного, а отже і політичного суверенітету від Москви. Як вказував народний депутат Д. Павличко, підпорядкування виробничих потужностей Києву обов'язково супроводжувалося не тільки економічними, а й політичними змінами «на добро не лише українського народу, а й усіх народів СРСР [13]. Такі думки підтримували і окремі представники «групі 239», які з огляду на кризові явища в союзному центрі наполягали на встановленні контролю влади Української РСР над підприємствами на своїй території [14]. Зрештою політичний консенсус призвів до прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет Української РСР у якій було закладене право України на створення власних Збройних Сил, органів держбезпеки та контролю над військово-промисловими підприємствами [15]. Відмінні інтерпретації місця ОПК в державному будівництві поєднували у собі національне відродження, економічний прагматизм і стратегічну невизначеність, які існували в умовах політичної турбулентності. А дефіцит експертних досліджень проблематики спричинив домінування емоційних та політизованих оцінок.

Розпад СРСР у 1991 р. створив унікальну, але надзвичайно суперечливу ситуацію для України, пов'язану з майбутнім ОПК. На її території

виготовлялася значна частка продукції стратегічного призначення, зокрема близько половини кораблів, міжконтинентальних ракет, танків, а також засобів радіоелектронної боротьби [16, с.38]. Закон України від 10 вересня 1991 року визнавав майно і фінансові ресурси підприємств союзного підпорядкування, розташовані на території України, включно з об'єктами ОПК, державною власністю України та покладав на Уряд обов'язок забезпечити їх перехід у відання органів державного управління [17]. Звісно, що такі рішення зустріли системний спротив з боку Москви, яка під виглядом відряджень [18] та виробничої необхідності для «екстреної здачі об'єктів» [19] намагалась вивести військові підрозділи, техніку та науковий потенціал на свою територію.

Ухвалена 11 жовтня 1991 року Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України [20] стала ключовою для подальшого інституційного будівництва армії та розбудови вітчизняного ОПК. Саме ж законодавство у сфері національної безпеки та оборони, як визнавав перший міністр оборони України К. Морозов, формувалося на основі радянського воєнного законодавства української історії, а також запозиченого досвіду інших країн зі схожим геополітичним розташуванням [21].

Поза сумнівом, інтелектуальний та технічний потенціал ОПК був надбанням всього народу України та джерелом для технічного прогресу республіки [22]. Оборонні підприємства були потенційним драйвером економічного росту, здатними вивести вітчизняну промисловість на «достойні позиції», і, як стверджували тоді у Народній Раді, якоюсь мірою могли «повернути народові мільярди, витрачені на гонку озброєнь» [23]. Започатковане перепрофілювання військових підприємств на випуск цивільної продукції, т. зв. конверсія, передбачала підвищення впродовж п'яти років виробництва продовольчих товарів на 30 %, а промислових товарів народного споживання – на 50 %, що мало нейтралізувати негативні наслідки

від зниження обсягів виробництва[24]. Однак хронічне недофінансування, системна неготовність радянської моделі до переходу на ринкові відносини, політична криза і зрештою розпад СРСР не дозволили реалізувати реформи галузі.

Новообраний Президент незалежної України Л. Кравчук декларував готовність держави зняти з себе функції виробника і передати їх безпосередньо підприємцям, висловлював рішучість в здійсненні структурних зрушень [25]. Сама ж конверсія підприємств ОПК трактувалася як своєрідний «цивілізаційний вибір» (через встановлення ринкових відносин) та універсальний засіб виходу з економічної кризи. Однак зі зникненням централізованої системи планування та постачання і припиненням державних замовлень підприємства ОПК опинилися у важких умовах. Обсяг виробництва військової продукції за весь 1992 р. скоротився майже втричі [26, с.40]. Зменшення питомої ваги військової продукції з 60,9% (1989 р.) до 51,2% (1991 р.) викликало відповідне зростання продукції загальнонародного призначення з 39,7% до 48,8%. Водночас рентабельність нової продукції за цей період знизилася з 18,3% до 12,1% [27, с.40-41]. Крах налагоджених технологічних ланцюгів, неготовність кадрових та управлінських еліт ОПК до ринкових умов та відсутність державної стратегії конверсії призвели до хаотичних і несистемних рішень в галузі. Як наслідок, 750 конструкторських бюро та 700 підприємств самоліквідувалися залишивши без роботи близько 550 тис. людей. Характер дискурсу навколо конверсії поступово змінювався від оптимізму до усвідомлення, що практична реалізація конверсії є суттєво складною.

Зупинки виробництва, затримки зарплат та економічний спад створювали реальну загрозу соціального вибуху [28]. Особливо це було відчутно там, де оборонні підприємства відігравали системоутворюючу роль у місцевій економіці. Економічна залежність регіонів від підприємств ОПК

дозволяла керівникам останніх використовуючи свою експертність здійснювати тиск на Уряд і парламент. Доходило до того, що звернення від керівників підприємств про нестачу комплектуючих та інших ресурсів, як от наприклад в жовтні 1991 р., керівництво парламенту характеризувало як перебільшення і політично мотивовану спекуляцію [29]. Зрештою, конфлікт прем'єр-міністра В. Фокіна з парламентом та президентом Л. Кравчуком вивів на політичну арену очільника одного з флагманських підприємств радянської ракетно-космічної галузі «Південмаш» у тодішньому Дніпропетровську Л. Кучму, якого підтримала значна частина промислових і технократичних кіл з огляду на його великий управлінський досвід. Критики ж «червоного директора» Л. Кучми застерігали, що його зв'язки можуть сприяти відновленню старих структур у контексті розпаду ОПК СРСР, а досвід керівника, здобутий в умовах закритої оборонної галузі, буде нерелевантним до принципів гласності, демократії та ринкових реформ [30]. Вистачало того, що закритість сектора і відсутність повної інформації змушували депутатів навіть вимагати створення централізованої системи обліку виробництва зброї [31].

З метою зниження економічної та соціальної напруженості Кабміном у 1992 р. було завершено розробку 540 цільових науково-технічних програм розвитку виробництва продукції різного призначення. Ці програми передбачали гнучку ринкову адаптацію та багаторівневу систему пріоритетів, зосереджену на агротехніці, харчовій, медичній і споживчій промисловості, екологічно безпечних та енергозберігаючих технологіях, а також залученні іноземних інвестицій. Для їх реалізації у 1992–1996 рр. потрібно було фінансування в обсязі 600 млрд крб. та 2 млрд доларів США (в цінах 1991 р.) [32, с.41].

Плани масштабної конверсії ОПК виявилися непосильними для слабкої економіки. Вказуючи на відсутність потуги утримувати радянський спадок –

армію та ОПК, депутати зазначали, що Україна не може бути «воєнно-промисловим монстром, адже ним був 75 років СРСР» [33]. Фінансові суперечки стали проявом ширшої дилеми: як забезпечити безпеку держави в умовах ресурсного голоду та одночасно уникнути соціального вибуху. Частина політиків наголошували на нерентабельності ОПК та спадщині «імперської економіки», що на їхнє переконання стримували модернізацію держави. А тому іноді лунали заклики перенаправляти кошти з галузі ОПК на інші сфери, зокрема на медицину [34]. Своєю чергою іншої думки дотримувалися в Кабінеті міністрів. Зокрема, міністр економіки України в уряді Л. Кучми В. Пинзеник наполягав на відході держави від політики "банякової" конверсії зі збереженням усього потенціалу ОПК [35]. Така позиція уряду отримувала схвалення з боку частини парламентарів. Зокрема, народний депутат С. Хмара в одному із виступів зазначав, що ОПК попри все залишався технологічно передовою та конкурентоспроможною галуззю, здатною приносити значні валютні надходження, а його руйнуванню загрожувала неефективна «шароварно-каструльна» конверсія [36]. Дебати навколо фінансування військової сфери нерідко набували ідеологічного характеру: частина політичних сил розглядала скорочення оборонних витрат як інструмент дистанціювання від радянського минулого, тоді як інші вказували на ризик росту регіональної нестабільності потребу в збереженні мінімально достатніх спроможностей.

Поступово дискурс зміщувався від категоричного скорочення оборонних видатків до розмов, що недофінансування оборони створює системні загрози для держави. Однак для перепрофілювання виробничих потужностей, розробки нової цивільної продукції та навчання персоналу не було грошей. Давався взнаки і дефіцит інституційних механізмів управління сектором ОПК, а існуючі правові норми були фрагментарними й часто суперечили одна одній. На суперечності між оборонними потребами держави

та реальними бюджетними пріоритетами вказував голова підкомісії Комісії парламенту з питань законодавства і законності А. Ткачук, який попереджав, що в умовах хронічного недофінансування ОПК переживає структурний занепад, а конверсія є радше ритуальною формулою, ніж реальним економічним процесом. Недостатня деталізація бюджетних статей, відсутність галузевих програм і брак інвестицій в перспективі кількох років могли залишити країну без боєздатних збройних сил [37]. Поспіх та гіперінфляція призводили до того, що розрахунки витрат на конверсію часто були формальними або неповними, без глибокого аналізу [38].

Одним із небагатьох реалістичних рішень у критичних для вітчизняного ОПК умовах стала пропозиція продажу надлишків озброєнь та продукції галузі. Це давало можливість швидко наповнити бюджет та профінансувати соціальні програми. Чимало парламентарів наполягали, що державі слід відмовитись від конверсії, а спрямовувати гроші на ті підприємства ОПК, що здатні забезпечити повний виробничий цикл та вихід на зовнішні ринки озброєнь. Член парламентської Комісії з питань оборони і державної безпеки М. Поровський наводив ситуацію на уже згадуваному заводі «Південмаш», де замість високотехнологічної космічної техніки почали виробляти тролейбуси. У той же час продаж лише однієї ракети «Зеніт» міг би принести заводу значно більші прибутки, ніж виробництво цивільної техніки за тривалий час [39].

Суспільна ж думка здебільшого сприймала такий підхід як «розпродаж держави». Критики продажу зброї застерігали, що це може призвести до ослаблення обороноздатності держави, адже в Уряді та парламенті не було чіткого плану, яке саме озброєння є «зайвим». Продаж зброї та продукції ОПК розглядався радше як тимчасовий вихід із кризи, ніж елемент цілісної політики. Уже згадуваний академік І. Юхновський пропонував розробити державну програму з інвентаризацією арсеналів, визначенням обсягів озброєнь для потреб і продажу, розпродажем надлишків через дипломатичні

канали, концентрацією на виробництві танків, ракет і високоточної зброї та конверсією непрофільних підприємств[40]. Такий підхід критикували політичні опоненти влади т. зв. «лівого табору», які не опускали нагоди звинуватити керівництво країни в катастрофічному стані ОПК, що негативно впливав і на стан армії [41].

Попри загальний спад у 1993 році промисловість частково стабілізувалася, а машинобудування продемонструвало 4,5% зростання. До конверсії було залучено 99 наукових установ, при цьому понад 63% продукції становили вироби цивільного призначення, а основне навантаження зосереджувалося на Мінмашпромі. Конверсійні процеси стали ключовим механізмом адаптації ОПК до нових економічних умов, хоч і залишалися у залежності від загальнодержавної кризової динаміки. Паралельно влада декларувала курс на поєднання радикальних реформ з поступовими трансформаціями у базових галузях і ОПК [42]. Українській політичній еліті вдалося досягнути консенсусу в питанні розбудови національних Збройних Сил і за короткий термін об'єднати в єдине ціле фрагменти різних військових формувань [43].

Для перегляду як у змістовому, так і в обсяговому вимірі цільових програм у березні 1993 р. Уряд своєю постановою об'єднав 142 комплексні науково-технічні програми у 22 пріоритетні напрями. На їх реалізацію планувалося спрямувати 568,8 млрд крб., з яких лише 32,8 % виділялися з держбюджету. У 1993 р. чисельність працівників, залучених до конверсії, скоротилася майже на 7% (із падінням у спец- і цивільних розробках), а витрати на ці заходи склали 40 370,8 млн крб., із яких майже 90% покривалися централізованими джерелами, тоді як власне фінансування та залучені кошти мали маргінальний характер [44, с. 43].

В цілому ж 1993–1994 рр. характеризувалися постійним зростанням інфляції, яка сягала 70%, на тлі падіння виробництва до 20–30% за рік. Відмова

від економічних реформ призвела до невідворотного погіршення економічного становища і паралічу державних інститутів управління [45, с.437]. Економічна криза торкнулася всіх галузей народного господарства, в тому числі й ОПК. Конверсія здійснювалася в умовах правового вакууму (відсутності військової доктрини, закону і концепції самої конверсії), що унеможливлювало реальні розрахунки потреб у озброєнні й звужувало її масштаби [46]. Україна продовжувала утримувати одну з найбільших армій світу без можливості повноцінно фінансувати розвиток озброєння, оборонної науки й промисловості [47].

19 жовтня 1993 р. було затверджено першу в історії незалежної України Воєнну доктрину, яка утверджувала оборонний характер військової політики України [48] з орієнтацією на захист суверенітету й територіальної цілісності, визначала чисельність ЗСУ на рівні 450 тис. осіб, але робила акцент на якісному розвитку, глибокому реформуванні, модерному озброєнні та структурній адаптації армії відповідно до національних інтересів і ресурсних можливостей держави [49].

Заплановані на 1993–1995 рр. щорічні темпи скорочення виробництва військової продукції на рівні 25% (у західних країнах 1-3%) викликали економічну і соціальну напруженість на конверсійних підприємствах ОПК. Ситуація ускладнювалася тим, що зниження виробництва військової продукції не супроводжувалося скороченням військових витрат або адекватним фінансуванням конверсії підприємств ОПК. За постановою Кабміну 1993 р., конверсійні «оборонні» підприємства мали випустити 200 вантажівок, 12 тис. легкових авто, 280 автобусів та інші товари, на що з держбюджету планували виділити 1,63 млн доларів, що дорівнювало експортній виручці майже від 150 вантажівок КрАЗ [50, с.44]. Програма розвитку промисловості передбачала скорочення імпорту продукції виробничо-технічного призначення на 10 % у 1994 р. та в середньостроковій перспективі (1995–2000 рр.) підвищення

самозабезпечення підприємств і регіонів, розширення конверсії військового виробництва, зміцнення кооперації між оборонним і цивільним секторами та створення замкнених науково-виробничих комплексів [51].

Вихід ОПК з кризи вбачили через нарощення експорту, зокрема через обслуговування та постачання радянського озброєння країнам-імпортерам, з подальшим реінвестуванням валютних надходжень у модернізацію й виробництво сучасної зброї з опорою на кооперацію із західними фахівцями. Реалістичність цього курсу підтверджувалась експортом озброєнь на 60 млн доларів у 1994 р. і 107 млн доларів у 1995 р., що перевищувало доходи від традиційного машинобудівного експорту [52, с.45]. Поза тим, Голова Національного банку України В. Ющенко розповідав, що залишки готової продукції на підприємствах ОПК у грошових оцінках сягали 25 трильйонів карбованців. Через т.зв. «дешеві гроші», що виникли внаслідок девальвації національної валюти, підприємства продовжували виробляти продукцію, яка фактично не мала попиту, і фінансувалися за рахунок інфляційної емісії [53]. У жовтні 1994 р. новообраний Президент України Л. Кучма висловив переконання, що спад виробництва загрожує економічною і екологічною катастрофою, а залежність від сировини й іноземних технологій загрожує неоколоніальним статусом і обмеженням суверенітету України, «який не виправити ні протестами, ні збройною боротьбою»[54]. Наявний же потенціал високотехнологічних галузей потребував реформ для забезпечення національної безпеки в умовах економічної скрути [55].

Ще однією темою суспільно-політичного дискурсу стала приватизація державних підприємств. У 1992–1994 рр. в Україні мала місце масштабна ваучерна приватизація, що була розрахована на передачу державних активів громадянам і трудовим колективам з перспективою формування приватного сектора. Більшість підприємств ОПК формально залишалася у державній власності, однак де-факто розпочався процес комерціалізації і їх часткової

приватизації. Формально державні підприємства існували без державного замовлення і з частковою тіньовою приватизацією. Керівник робочої комісії Феодосійського заводу "Гідроприлад" М. Дорошевський у червні 1994 р. скаржився у парламенті, що через економічну скруту, відсутність енергоносіїв практично була призупинена робота 80% підприємств ОПК, а їх працівники їхали на заробітки до Росії, де отримували 150 доларів зарплати на противагу 15 долларам в Україні [56].

Частину підприємств перетворювали на державні акціонерні товариства з наступним розподілом акцій між трудовими колективами та державою. На багатьох заводах створювали «дочірні» приватні структури, які привласнювали найбільш прибуткові сегменти виробництва чи збуту. Хаотична і напівформальна приватизація підприємств ОПК хоч і створювала юридичні передумови для ринкової трансформації, однак на практиці призводила до розпорошення майна, посилення тіньових схем і занепаду галузі, ніж до її модернізації. Проблеми ризиків такої «приватизації» порушував, зокрема, народний депутат Ю. Тима, який вбачав в цьому можливість виведення капіталів за кордон і встановлення контролю над стратегічними активами кількома чиновницькими групами. Політик переконував, що безблоковий і без'ядерний статус України прирікає галузь на занепад, адже в світовій гонці озброєнь акцент робився на його якісному оновленні, а не на кількості зброї. Натомість масове повторне виробництво застарілих зразків (на прикладі виробництва «клонів» АК під обрізаний калібр) лише марнувало державні ресурси [57].

До переліку, розробленого на виконання Постанови Верховної Ради України від 29 липня 1994 року щодо вдосконалення приватизації та посилення контролю, внесли близько 6 тисяч об'єктів. Переважно йшлося про підприємства енергетики, транспорту, оборонної промисловості, зв'язку, лісового господарства, а також установи освіти й охорони здоров'я. Якщо

підприємство втрачало загальнодержавне значення, його могли виключити з цього переліку [58]. Однак у депутатів виникали сумніви: багато стратегічно важливих підприємств потрапили до цього переліку зовсім не випадково. Особливо критику викликала незрозуміла логіка віднесення окремих об'єктів до загальнодержавного значення, зокрема хімічних підприємств, які вважалися основою оборонної галузі. У результаті цей процес дедалі частіше називали не приватизацією, а «прихвати́зацією» [59]. Народні обранці неодноразово висловлювали претензії до переліку підприємств, які не підлягають приватизації, зокрема безпідставно внесених сюди об'єктів ОПК, що вже перебували в процесі зміни форми власності. У перспективі відсутність особливого державного захисту загрожувала підпривом обороноздатності держави [60], яка ризикувала втратити свій промисловий та оборонний потенціал [61]. Показовою у цьому руслі стала парламентська дискусія у лютому 1994 р., що ілюструвала напруження між станом нацбезпеки, ризиками корупції і формуванням списку підприємств ОПК, що не підлягають приватизації [62]. Думки депутатів розходилися: від звинувачень уряду в менеджерських маніпуляціях і приховуванні корупції в галузі, до визнання, що державна власність на підприємства ОПК із заборобою їх приватизації не супроводжувалася реальними замовленнями, ставлячи галузь у складне становище [63]. Попри зосередження в оборонних заводах 62% економічного потенціалу України [64], у 1993 р. підприємства оборонного комплексу отримали лише близько 13% оплати від держави за вироблену продукцію [65].

У парламентських дискусіях у квітні-травні 1994 р. соціальну напруженість в суспільстві пов'язували з критичним станом підприємств ОПК спричиненого не лише з невиплатою заробітної плати [66] чи злочинною некомпетентністю під час здійснення реформ, але й відсутності парламентського контролю та нечіткістю зовнішньополітичних пріоритетів

[67]. Мало місце і випадки знищення унікальних виробництв ОПК під час процесу корпоратизації та приватизації, як, наприклад у випадку із підрозділом корпорації «Укрстройматеріали» у Донецькій області чи заводом станків-автоматів у Києві. В обох випадках Фонд держмайна займав пасивну позицію, а думку Мінмашпрому як органу управління, просто ігнорували [68]. Поганий стан національної безпеки, занепад ОПК та низьку боєздатність армії представлені у парламенті ліві політичні сили пов'язували із слабкою економікою та незадовільною діяльністю Уряду [69]. Показово, що у парламенті чітко розуміли усі загрози національній безпеці та вітчизняному ОПК. Уряд піддавали критиці за відсутність чітких орієнтирів щодо оборонної політики та розвитку ОПК. У Комісії з питань оборони та державної безпеки зазначали, що фінансування галузі з боку Міністерства фінансів є недостатнім, борги сягають десятків трильйонів карбованців, а закони про державний бюджет порушуються. Урядова ж програма заходів на 1996 р. була радше набором загальних декларацій без конкретних заходів, фінансових розрахунків і планів [70]. У парламентських дискусіях пропонували мобілізувати внутрішні резерви через податки на банківські пасиви та іноземні активи для відновлення виробництва. Існувало розуміння взаємозв'язку соцзахисту, податкової політики, грошової реформи та нацбезпеки, де продаж озброєнь залишався інструментом підтримки оборонного замовлення та промисловості [71].

Висновки. Отож, український ОПК на початку 1990-х опинився між стратегічним потенціалом і системною дезінтеграцією, спричиненою руйнуванням радянської централізованої моделі та відсутністю власної цілісної державної стратегії. Встановлений між політичними силами формальний політичний консенсус щодо необхідності контролю над підприємствами не супроводжувався інституційною спроможністю ефективно керувати галуззю в умовах політичних та економічних змін. Проголошена як

цивілізаційний вибір, конверсія на практиці перетворилася на хаотичний процес, що призвів до втрати виробничого, наукового й кадрового потенціалу. Переоцінка можливостей економіки та ігнорування реальних ресурсних обмежень спричинили глибоку структурну кризу ОПК та соціальну кризу. Водночас суспільно-політичний дискурс навколо питань ОПК коливався між ідеологічним дистанціюванням від радянської спадщини та прагматичним усвідомленням безпекових ризиків її руйнування. Відсутність прозорої інформації, узгодженої політики й довгострокового бачення перетворила державну політику на набір ситуативних рішень, що перетворило галузь ОПК з потенційного інструменту економічного розвитку та модернізації в поле боротьби між політичними силами, економічною політикою та ще не до кінця сформованою політикою національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Горбулін В.П. Оборонна політика України на початку XXI століття: монографія / В.П. Горбулін (кер. авт. кол.), Київ: Інтертехнологія, 2009. 104 с.
2. Бадрак В. Создание оборонного щита Украины. Конструкторы и менеджеры. ЦДАКР. Киев, 2018. 161 с.;
3. Бадрак В., Гончаров С., Міхненко А. Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи: аналітичне дослідження / за заг. ред. В. Бадрака. Київ : ЦІАКР, 2014. 192 с.
4. Бондарчук Р. Можливості оборонно-промислового комплексу України в системі національної безпеки. Київ: НІСД, 2010. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/251/> (дата звернення: 5.10.2025).

5. Сальнікова О. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=706>(дата звернення: 7.10.2025).
6. Куцька О. М. Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу України у 1991–2021 роках. *Воєнно-історичний вісник*. 2022. № 43. С. 3–4.
7. Кам'янецька, О. Стан та перспективи розвитку оборонно-промислового комплексу України в системі формування національного суверенітету. *Вісник Донецького національного університету: Серія «Економіка і право»*. 2015. Вип. 1, с. 143–148.
8. Бегма В. М. Військово-технічна та оборонно-промислова політика України в сучасних умовах : аналіт. доп. / В. М. Бегма, О. О. Свергунов. 2013. Київ, 2013.
9. Шевцов А.І., Боднарчук Р.В. Концептуальні підходи до реалізації моделі інноваційного розвитку оборонно промислового комплексу України. *Стратегічна панорама*. 2009. № 2. С. 156—163.
10. Чому Україні вкрай необхідна воєнна реформа? *Національна безпека і оборона*, 2000. № 1 С. 9.
11. Засідання Верховної Ради Української РСР. 15 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/150690_45.htm (дата звернення: 7.10.2025).
12. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С. 38.
13. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 травня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/290590_21.htm (дата звернення: 7.10.2025).

14. Засідання Верховної Ради Української РСР. 20 липня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/200790_73.htm (дата звернення: 7.10.2025).
15. Декларація про державний суверенітет України. *Радянська Україна*. 1990. 17 лип.
16. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С.38.
17. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України : Закон України від 10.09.1991 № 1540-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-12#Text> (дата звернення: 7.10.2025).
18. Засідання Верховної Ради України. 22 жовтня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/221091_24.htm (дата звернення: 7.10.2025).
19. Засідання Верховної Ради України. 23 жовтня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/231091_27.htm (дата звернення: 7.10.2025).
20. Постанова Верховної Ради України Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України 11 жовтня 1991 року № 1659-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1991, N 51, ст. 729. URL: <https://web.archive.org/web/20211110094814/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12#Text> (дата звернення: 7.10.2025).
21. Засідання Верховної Ради України. 22 жовтня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/221091_24.htm (дата звернення: 7.10.2025).
22. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/290690_55.htm (дата звернення: 7.10.2025).

23. Засідання Верховної Ради Української РСР. 23 липня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/230790_75.htm (дата звернення: 7.10.2025).
24. Засідання Верховної Ради Української РСР. 25 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL11/250690_46.htm (дата звернення: 7.10.2025).
25. Засідання Верховної Ради України. 5 грудня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/051291_421.htm(дата звернення: 7.10.2025).
26. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С. 40
27. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С. 40–41.
28. Засідання Верховної Ради України. 6 лютого 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/060292_12.htm (дата звернення: 7.10.2025).
29. Засідання Верховної Ради України. 22 жовтня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/221091_24.htm (дата звернення: 21.10.2025).
30. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL16/131092_13.htm (дата звернення: 21.10.2025).
31. Засідання Верховної Ради України. 24 жовтня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/241091_29.htm (дата звернення: 21.10.2025).
32. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С. 41.

33. Засідання Верховної Ради України. 23 квітня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/230492_52.htm (дата звернення: 21.10.2025).
34. Засідання Верховної Ради України. 18 червня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/180692_84.htm (дата звернення: 21.10.2025).
35. Засідання Верховної Ради України. 3 лютого 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/030293_03.htm (дата звернення: 21.10.2025).
36. Засідання Верховної Ради України. 2 лютого 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/020293_02.htm (дата звернення: 21.10.2025).
37. Засідання Верховної Ради України. 22 квітня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/220492_50.htm (дата звернення: 21.10.2025).
38. Засідання Верховної Ради України. 18 травня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/180592_66.htm (дата звернення: 21.10.2025).
39. Засідання Верховної Ради України. 8 квітня 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/080493_25.htm (дата звернення: 21.10.2025).
40. Засідання Верховної Ради України. 31 серпня 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/310893_78.htm (дата звернення: 21.10.2025).
41. Засідання Верховної Ради України. 17 лютого 1993 р. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4825.html> (дата звернення: 21.10.2025).

42. Засідання Верховної Ради України. 31 серпня 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/310893_78.htm (дата звернення: 21.10.2025).
43. Кудряченко А. Головні напрями політики України щодо входження в сучасний геополітичний простір. URL: https://spciences.io.ua/s2573978/kudryachenko_andriy_2016._main_policy_directions_for_ukraine_entry_in_the_modern_geopolitical_space._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_03_11_ . (дата звернення: 21.10.2025).
44. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С. 43.
45. Литвин В. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914 – 2004). Книга друга. Київ: Альтернативи, 2005. С. 437.
46. Засідання Верховної Ради України. 31 серпня 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/310893_78.htm (дата звернення: 21.10.2025).
47. Засідання Верховної Ради України. 21 вересня 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL18/210993_01.htm (дата звернення: 21.10.2025).
48. Воєнна доктрина України *Голос України*. 1993. 29 жовтня.
49. Засідання Верховної Ради України. 21 жовтня 1993 року. https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL18/211093_18.htm (дата звернення: 21.10.2025).
50. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. – К. НІУРВ, 1998. С.44
51. Засідання Верховної Ради України. 20 жовтня 1993 року. https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL18/201093_16.htm (дата звернення: 21.10.2025).

52. Бегма В.М. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. С.45.
53. Засідання Верховної Ради України. 23 лютого 1994 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL19/230294_20.htm (дата звернення: 28.10.2025).
54. Засідання Верховної Ради України. 11 жовтня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3550.html> (дата звернення: 29.10.2025).
55. Засідання Верховної Ради України. 4 квітня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3639.html> (дата звернення: 29.10.2025).
56. Засідання Верховної Ради України. 1 червня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3487.html> (дата звернення: 28.10.2025).
57. Засідання Верховної Ради України. 18 травня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3476.html> (дата звернення: 29.10.2025).
58. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3555.html> (дата звернення: 29.10.2025).
59. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3555.html> (дата звернення: 29.10.2025).
60. Засідання Верховної Ради України. 8 грудня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3586.html> (дата звернення: 29.10.2025).

61. Засідання Верховної Ради України. 7 грудня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3585.html> (дата звернення: 29.10.2025).
62. Засідання Верховної Ради України. 16 лютого 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3623.html> (дата звернення: 1.11.2025).
63. Засідання Верховної Ради України. 16 лютого 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3623.html> (дата звернення: 1.11.2025).
64. Засідання Верховної Ради України. 6 квітня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3643.html> (дата звернення: 19.10.2025).
65. Засідання Верховної Ради України. 7 квітня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3645.html> (дата звернення: 22.10.2025).
66. Засідання Верховної Ради України. 2 листопада 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3742.html> (дата звернення: 21.10.2025).
67. Засідання Верховної Ради України. 5 липня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3701.html> (дата звернення: 21.10.2025).
68. Засідання Верховної Ради України. 5 липня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3701.html> (дата звернення: 21.10.2025).
69. Засідання Верховної Ради України. 24 травня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3670.html> (дата звернення: 21.10.2025).

70. Засідання Верховної Ради України. 11 жовтня 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3731.html> (дата звернення: 21.10.2025).

71. Засідання Верховної Ради України. 17 листопада 1995 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3753.html> (дата звернення: 21.10.2025).